

מהו שיר ומהי שירה?

מאת: אלי פררה

מהו אותו ביטוי עצמי פן ולא סתם "פזזה" וגראפומניה ושרלטניות? הרי מספיק שלכל הרכב שורות של מילים שמישהו ישרבט באקראי או בכונת מכוון וינקד אותם וימסגר אותם במבנה של "מעין שיר" והכותב יצהיר כי זהו שיר, אכן שיר הוא?...
כפתים למאמר אביא את "שירו" של דוד אבידן ז"ל שכותרתו: "שיר הוא דבר שאני קובע שהוא שיר" ואלה מילותיו:

פֶל מָה שְׁאֲנִי מְנַסֶּה לְעֲשׂוֹת

הוא לְדַיֵּק בְּמִלִּים עַד פְּדֵי הַקְּאָבָה

לְהַקְּאִיב אֶפִּילוֹ לְדִיוֹק עֲצָמוֹ

לְדַיֵּק בְּהַקְּאָבָה פְּלִי לְהַתְּפַשֵּׁר

עַל חֲצִי-קָאָב חֲצִי-דִיוֹק.

הגדרה גורפת זו, המצויה בכותרת של השיר: "שיר הוא דבר שאני קובע שהוא שיר" של דוד אבידן, היא הנתפסת היום באופנים רחבים יותר של ההגדרה, עד כדי תחושה של כאוס בלתי נתפס, שהופך כל ניסיון להסביר, או לנתח שיר, כמשימה לא רלוונטית, אם לא פתטית.

האם זו השירה בהגדרתה, כפי שדוד אבידן ז"ל, רצה להגדיר בכותרת השיר שלו? אם כך אפשר לומר בעצם, שכל מעשה אומנות תהיה בלתי רלוונטית להגדרה, כי אז יכול כל אדם בעל יומרות אומנותיות, לטעון שמעשה ידיו להתפאר היא אומנות השירה הצרופה בעלת איכויות אומנותיות רבות עוצמה ומי שיכפור בדבריו, יובילו אחר כבוד לאגדת הילדים הידועה "בגדי המלך החדשים" של הנס כריסטיאן אנדרסן. רוצה לומר: הנה לך בגדי-מלך מחוטים לא נראים ובמקום אין בגדים יאמר: "טיפש מי שאינו רואה את הבגד, כי יש בגד, אבל רק החכמים יכולים לראותו" ומי הוא זה שרוצה להיראות לא חכם? אירוני יותר, מי בעיני עצמו יודה שהוא טיפש, עד כדי כך שאינו מבחין ב"בגד" האומנותי השירי שלפניו, וביצירה הפיוטית לתפארה של גראפומן ושרלטן מצוי? לבד מזאת, והוא העיקר; כבר קבעו רבותינו בתחום השירה: כי ברגע שיוצא טקסט מידיו של היוצר, יש לו חיות משל עצמו, והוא נבדק באופן אובייקטיבי על יד הקוראים. ויכול הכותב-היוצר לזעוק במלוא גרונו; "כי לא לזה התכוון" או יכול לקבוע שזהו שיר, או להיפך, או יגדיר את "יצירתו" ככל העולה על רוחו, זה לא יעזור לו, מפני שזה יצא כבר מידי שליטתו והטקסט ייבחן ונבחן רק על פי מידות אובייקטיביות של מהות השירה.
ובכן, מה היא המהות הזאת שאנו מדברים עליה? על כך ידון המאמר.

השאלה היא כמובן, מה הם הכלים שבידינו לבדוק את המהות הזאת? איך עושים את ההבחנה בין שיר פיוטי לטקסט אחר שאינו שיר, גם אם נלבשו בחרוזים, בצורה מובנית של בתי-שיר, או אפילו בתוספת של צחצוחי-לשון מליציים, בדימויים מפתיעים, או אפילו במטאפורות? מה הם הכלים שבידינו לראות ולהבחין בין טקסט לטקסט? בין טקסט שירי-פיוטי עם איכויות שיריות, לבין סתם גראפומניה?

לעניות דעתי, יש אפשרות להגדיר שירה במגבלות הרוח החופשית לביטוי עצמי אוטנטי, לפי הפרמטרים האלה, שגיבשתי לעצמי מפיו של מורי ורבי ד"ר יעקב מלכין מאוניברסיטת ת"א. השאלה; מהו אותו ביטוי עצמי כן ולא סתם "פזזה" וגראפומניה ושרלטניות. הרי מספיק שלכל הרכב שורות של מילים שמישהו ישרבט באקראי או בכוונת מכוון וינקד אותם וימסגר אותם במבנה של "מעין שיר", והכותב יצהיר כי זהו שיר, על פי הגדרתו של ד. אבידן, והנה שיר! וירא כי טוב, ישרבט עוד כמה מלים והופ, הנה עוד שיר! ומכאן לשם יוציא לדפוס ספר שירים. והפרשנים יפרשנו, ומדורי הספרות יפרסמו והאוניברסיטאות יילמדו ועד כדי כך, שגם משרד החינוך יכניסו לתכנית הלימודים, והשרלטן יגחך מתחת לשפמו ויגרוף את שמנת התהילה של איש ספרות ושירה.

האם אין אפשרות לעצור את התהליך? לדעתי כן, והנה המאמר לפניכם כדי לנסות לעשות סדר בבוהו הזה. על פי תפיסתי את השירה אעז ואומר, כי שיר הוא מכלול של ביטוי אישי כן (במילים) ונשגב המזגים את שלושת היסודות הבאים: רגש; מחשבה; דמיון, כשהאדם במרכזו של ביטוי זה, תוך התייחסות לסובב אותו (טבע, חברת-אנוש וכו') ו/או לפנימיותו.

חשוב לומר ולהדגיש, כי באמירה של: "מכלול הביטוי האישי לרגש, למחשבה ולדמיון" הכוונה במזיגה ובהרמוניה (מאוזנת, פחות או יותר) של שלושת היסודות האלה, כאשר הם נשענים ומבוססים על החוויה.

החוויה היא יסוד העניין. האם "השיר" לעיל של ד. אבידן הוא שיר שביסודו חוויה? או שזהו היגד, הגיג להגדרת שיר? בוודאי שיש בו יסוד חווייתי אולם איפה כאן המזיגה של הרגש והדמיון? לטעמי, בטקסט של ד. אבידן: "שיר הוא דבר שאני קובע שהוא שיר" זהו ניסיון לנסח הגדרה בלבד, מצועצעת במילים אמנם, ובאקורבטיקה של ביטויים, כידו הטובה של אבידן בשליטתו בשפה ובמילים, במסווה של ביטוי שירי, אך בוודאי שאינו שיר.

הבעיה הגדולה תהיה בניסיון לבדוק ולאבחן את הביטוי האישי הזה, האם הוא כן? האם הוא אכן מבטא איזשהו רעיון, נושא, קו מוביל שיחבר את המכלול, שביסודה החוויה? בטקסט דלעיל של ד. אבידן יש אכן רעיון והגיג, אבל איפה כאן החוויה שתוצאתה התפעמות שירית? אלא אם-כן נאמר, שכל ניסיון להגדרה בכל תחום ונושא – היא, היא החוויה. יתכן, אבל, שוב, חסרה כאן המזיגה של הרגש והדמיון.

ביסוד-המחשבה, כוונתי לרעיון ולתמאטיקה (נושא) שבכל טקסט ומסר ספרותי. **ביסוד-הרגש**, כוונתי לליריקה והמיית-הלב והנפש של הדובר בשיר, וכשמדובר על **יסוד-הדמיון** הכוונה לאמצעים הספרותיים-אומנותיים שבשיר, כמו: המטאפורה, דימויים ומיטונימיות, איזכורים ורמיזות, הפגרים אצל הקורא את האסוציאציות והאנאלוגיות הקשורות למילות השיר. הם, הם בעצם שנותנים לכל טקסט את המימד הספרותי והפיוטי. בלעדיהם אין שירה.

אני מוצא בעיה נוספת בהגדרת השירה והיא בתחום הלשוני, בהגדרת המילה "שיר". בכל שפת-לועזית יש הפרדה ברורה בין שיר-זמר ופזמון לבין שיר ספרותי ופיוטי. אנו יודעים למשל את המושגים: **Sing, song, singer** באנגלית; **chanson, chant, chanter** בצרפתית. כל המילים האלה אומרות דבר אחד, שמדובר בשיר-זמר, שזמרים מזמרים מזמורים, אולם לצערנו, בשפה העברית המדוברת היום, כשאתה מדבר על מזמורים הכוונה למזמורי תהילה שבסידור התפילה.

בשפתנו בעברית המדוברת היום; הזמרים שרים שירים ולא מזמורים, או שירי-זמר, לכל היותר משתמשים בביטוי – פזמונים.

לעומת זה ידוע ש: **Poem, poetry, poet** בשתי השפות, באנגלית ובצרפתית, המילים משמשות לביטוי אחד; הכוונה לשיר פיוטי-ספרותי (**poem**) שהמשורר (**poet**) כתב שירה (**poetry**) ואין בלתה. בניגוד לכך, אצלנו, בשפתנו, בעברית המדוברת של היום, הכול נכלל בביטוי - "שיר", ולא היא! לאמיתו של דבר היה צריך לומר, שהפייטן פייט פיוט, והזמר זימר מזמור, או שיר מזמור, או שיר-זמר ופזמון, ה"צרה" היא שאם נדבר כך פשוט לא יבינו אותנו. והנה גם היא (הבעיה הלשונית) נוספה לבעיות הזיהוי השירי ולהגדרת השיר – מהו שיר?

חשוב להדגיש בפני התלמידים ולציין, שכאשר אנו מדברים על "שיר" אין הכוונה ל"שירו" של זוהר ארגוב "הפרח בגני" או לזה של שלמה ארצי "חום יולי אוגוסט" או ל"שירו" של כל זמר אחר, אלא לשירים פיוטיים-ספרותיים שתוכנם, לשונם והאמצעים הספרותיים שלהם אחרים, שונים. שירי הזמר והפזמון, זהו מדיום אחר של היצירה האומנותית השירית. אלה – שירי הזמר והפזמון – עיקרם מקצב והלחנה וזימרה, ואלה – השירים הספרותיים – עיקרם פיוט וספרות. תיתכן אמנם מזיגה ועירוב בין שני סוגי "השירים" האלה. בין שירי-הזמר, מזמורים ומולחנים, לבין שירים ספרותיים-פיוטיים.

כאלה הם כמה משיריהם של נעמי שמר ושלמה ארצי הישראלים למשל, או ג'ורג' ברסנס וז'ק ברל הצרפתים, או בוב דילן האמריקאי, או מייקס תיאודוראקיס היווני. לטעמי ולדעתי הצנועה, הם כלולים בהגדרה של שירים ספרותיים-פיוטיים וזאת מן הנימוק הפשוט: שהם נכתבו מתוך המיית-לבם ונפשם של יוצריהם, שנוצרה ממעמקי החוויה העממית הפלבאית, אשר ממזגים בתוכם את היסודות הרלוונטיים להגדרת שיר-פיוטי: המחשבה (נושא, רעיון) הדמיון והרגש. חסרונם הוא בחוסר האיזון בין שלושת היסודות, כשהרגש גובר מאוד על שני היסודות האחרים (המחשבה והדמיון) והופך לשליט מדי. אין בהם מספיק את האיפוק הנדרש משיר ספרותי.

באותה קטגוריה נמנים שירי מחאה חברתיים ופוליטיים. בשירים אלו למשל, הנושא והרעיון היא העיקר והדומיננטי, ודוחק הצידה שני היסודות האחרים – הרגש והדמיון. מכאן, שוב עולה חוסר האיזון בין שלושת היסודות שמניתי לעיל. בשל כך, לדעתי, הדבר פוגם בפן הספרותי והפיוטי של שירים אלו. בכלל כל הנושא הזה הוא "אופרה" אחרת ומצריך עבודה מחקרית-ספרותית נפרדת ורחבה יותר, וזה לא נושא המאמר. אבל לשם המחשה אביא את הדברים הבאים האלה: לשיפוטכם, שני שירים שחיברתי במיוחד לנושא בו אנו מדברים; שירי-מחאה. מי מהם הוא שיר ספרותי-פיוטי, ומהו סתם שרבוט מילות מחאה אופיינית לכל הפגנה פוליטית בקרית-הממשלה, אלא שהפעם מסגרתי אותו במתכונת של בתי-שיר. האם זה הופך אותו לשיר? בשיר השני. ריכזתי את מיטב הרגשות, הדמיון והמחשבה לבטא את התחושות של חוויה מחאתית, בה השתתפתי עם חברים, כמו כל ישראלי, בסלון בבית ביום שישי. האם זה עושה אותו יותר ספרותי ושירי מהראשון? לטעמי – כן! בהמשך הנימוקים.

הַבּוֹרֵג בַּמְכוֹנָה גּוֹרֶסֶת / אלי פררה

נְאֻנִי, בּוֹרֵג קָטָן בְּתַחֲתִית

הַמְכוֹנָה, הַמְעֵנָה.

מִבֵּיט בְּדַחֲימוֹ אֵלַי

שְׁמִי-קִרְיָה לֹא נֶאֱמָנָה,

חוֹרֵק בְּשָׁנָיו אֶת שְׁאֵרִית

שְׁכָר-עֲמָלוֹ וְכוֹרֵעַ בְּתוֹנֵת

הַגּוֹ, שְׁאֵינוֹ נוֹשֵׂא יוֹתֵר אֶת

עֲמָסְכֶם הַנְּלֹאָה.

*

הַלֹּאָה מְזָה, הַמְּבַט הַקָּר

עַל אֶבְדָּן הַעֵיסָה בְּלֹא נַחְתוּם,

עַל שְׁלוֹשָׁה פְּשָׁעֵי-הַפֶּחַד,

בְּהֵם הַלְעִיטוֹנוֹ דְּבָר יוֹם-בְּיוֹמוֹ,

וְעַל אֲרָבָעָה לֹא אֶקִּימְנוּ: כְּשֶׁל הָאֲטִימוֹת,

קִיבָה בּוֹעֲרֶת, חֲרֶדֶת-יוֹנֵק בְּעֵגְלָתוֹ וְעֵינָיִם

כְּבוֹיּוֹת בְּאֲדָמָה. נֶאֱתָם:

רְדוּ מְעֲלֵי בְטָרְם יוֹם יִשְׁקָע.

וְלָךְ מְכוֹנָה: הַשְּׁעוֹן מְתַקְתֵּךְ – זְמַנְךָ חֲלָף!

עוֹרֵי מְזָה! גְּשֵׁי הַלֹּאָה!

הי, אתם, שם!

למעלה בחלונות הגבוהים-

בקריית הממשלה ובשאר

החלונות אוכלי-לחם-חסד,

כל כך גבוהים, שלא מצליחים

לראות את הדמות הזעירה,

האיש הקטן,

כאן למטה!

מברברים עצמכם לדעת,

לא רואים, לא שומעים ורק מדברים.

שאינ לחם, אבל יש עבודה שלכם

בעינים: אין בטחון! ואין שלום!

ואין לי דבר שיגרום לי להמשיך

להעמיס אתכם על הגב

שלי. די! נמאס לי מהגב הכואב

מכובד משקלכם...

תתחפפו לי מהגב הזה. היום! כאן ועכשיו!

הנה לפנינו שני שירים; האחד "שיר" מחאה פוליטי-חברתי, (בצבע הירוק) "אטומי החלונות" שלטעמי הוא מניפסט של הפגנה פוליטית ופחות "שיר". לשונו בוטה, יום-יומית, נעדרת לשון שירית-פיוטית, מפני שאין בה ביטוי לנשגבות החוויה, אלא התלהמות הרעיון בעיקר, והוא – למחות. המחאה דומיננטית, והיא חולשת על שאר מרכיבי הטקסט השירי ולכן פוגם בביטוי השירי. נגרעים ממנו הדמיון של הלשון הפיוטית-שירית; את האפקטים של אמצעים ספרותיים ואומנותיים, שמהם ניזונים כל ביטויי-השירה. לעומתו, השיר "בורג במכונה גורסת" (בצבע הכחול) על אותו נושא, אבל איזה הבדל! למרות שלא ניתן לתארו כמופת השירה, בכל זאת, אפשר לומר עליו – זהו שיר! יש נושא ורעיון, הרגש בא לידי ביטוי ממש, והאפקט של לשון-ציורית ומטפורית, מתקיים ומתמש בו כדבעי. לדוגמא מזערית נצטט כמה: "חורק בשניו את שארית שכר-עמלו" וכן "כּשֶׁל הָאֲטִימוֹת, קִיבָה בּוֹעֲרֶת, חֲרֶדֶת-יוֹנֵק בְּעֵגְלָתוֹ..." וגו'. הוא עשיר מחברו בביטויי הלשון, ואלה מעוררים את הדמיון בשל האסוציאציות והאיזכורים, (בכחול) הכלולים בו. ולשון מטפורית וציורית (באדום): "חורק בשניו את שארית שכר-עמלו וְכוֹרֵעַ בְּתוֹנֵת הַגּוֹ, או בהמשך: "המבט הקר על אבדן העיסה בלא נחתום", מכאן המסקנה, לדעתי, כנאמר לעיל עד כה, שיש צורך במזיגה הרמונית בין שלושת היסודות; נושא – רעיון; מחשבה + רגש; נשגבות החוויה + דמיון, כלומר: לשון ציורית ואמצעים ספרותיים, כדי לתת גושפנקא ספרותית לטקסט המתיימר להיות "שיר". ולא כל מה ש"אני" קובע שהוא שיר, הוא אכן שיר! כדברי ד. אבידן.

נבהיר אם כן שאנו נעסוק רק בשירה הפיוטית, הספרותית, והשאלה תהיה כמובן איך נבחין בין טקסט לטקסט, מתי מדובר במה שאינו פיוט ומהו שיר ספרותי? התשובה לדעתי תהיה, ביכולת האבחון של קורא השיר לקלוט את הליכודיות בין כל מרכיבי השיר, כלומר: אם בקריאה ראשונה ושנייה

ושלישית (ולפעמים יותר) ניתן להסביר ולהצביע על חוט-מקשר בין כל מרכיבי השיר לכדי מיקוד החוויה (נושא השיר) לחבר בין המילים, לכדי אמירה אחת של נושא השיר, או אז ניתן לומר כי זהו שיר פיוטי, ולא סתם טקסט.

זה מצוי גם בדברי לאה גולדברג על מהות השירה: "שיר הוא המעט המכיל את המרובה" כלומר: השיר הוא שלמות, עולם מרוכז בשורות מעטות, עשירות במטאפורות ודימויים המכילים הרבה מעבר לפשט של ההסבר המילולי. מטאפורות ודימויים, המְגַרְס את הדמיון שלנו ומעוררים אסוציאציות ואזכורים והקשרים ורמיזות והקבלות אין-סופיות כמעט, כל אלה הן תוספת הכרחית לרומם את השגב של ההתפעמות הפיוטית של החוויה.

המבחן האמיתי של ליכודיות זאת הוא הנשגבות של הביטוי. **אין הכוונה למילים נשגבות, למליצות וצחצוחי-לשון, לא ולא!** אלא ליחסו של הכותב ליציר כפיו. אם יחסו נכון ואמיתי, זאת נשגבות. אם יש יחס רציני וְכֵן של הכותב לרגשותיו, למחשבתו ולדמיונו ולהתפעמות של החוויה ממנה ניזון הביטוי השירי, **זוהי הנשגבות הנדרשת משיר**, וזה חייב לבוא לידי ביטוי פיוטי בטקסט. 'נשגבות' זאת "תתפוס" אותנו מהר עוד בקריאה הראשונה אפילו, וככל שנרבה לקרוא בו, בטקסט האמור העומד למבחן ההגדרה, הדבר יתבהר יותר ויותר.

אם ניקח לדוגמא את שורותיו הראשונות של שירו של יהודה עמיחי: "אל מלא רחמים, אלמלא היה האל מלא רחמים היו רחמים בעולם ולא רק בו" במילים אלו בלבד, דומה הדבר לשירו של אבידן על הגדרת השיר כלומר; זאת אמירה המבטאת הגיג, רעיון יפה ומבריק של עמיחי ביחס לאלוהים וחוסר רחמיו, ברם מה שהופך את שירו של עמיחי לשיר ספרותי ופיוטי הוא המשכו, המכלול השירי המוסר מלבד הגיג, גם מרכיבים נוספים. השיר של עמיחי ממשיך את דרכו הלאה ומבטא בנוסף לרעיון של "האל המלא רחמים ולכן חסרים רחמים בעולם" גם חוויה, גם רגש ודמיון. אם כאן, בשורות ראשונות אלה בלבד היה נפסק השיר, אכן היה זה רק ביטוי של רעיון ותו לא, ולשיטתנו אין כאן שיר, אולם בהמשך השיר של עמיחי באה לידי ביטוי החוויה הנשגבת ומלאת ההוד הפיוטי לתחושת הנטישה מצד האל, של האובדן ושל המלחמה, ועל כן בסופו של דבר זהו שיר. אם כך נשאלת השאלה: האין ניתוח השירה פוגע בהרגשת השלמות? האין הוא "ממית" את הנפש החיה המפעמת בשיר? יש הטוענים שאין לנתח יצירה שירית כי כוחה ברמיזה, בהלכי הנפש שבה. למי שניתן לו החוש להבנת הדברים האלה יבין בלי פרושים, יפה. – ומי שלא ניתן לו החוש הזה? ...

אכן מה יהיה על מי שלא ניתן לו? או מה יהיה על תלמידים שמנסים להתמודד עם שיר שלא נלמד בכיתה ואין בידם עדיין הכלים הנכונים לניתוח שיר? אנו יודעים גם שניתן לפתח את החוש לשירה, גם לגבי אלה שהחוש כן ניתן להם. אי-הידיעה גורמת לטעם פגום. ההבנה בעומקו של השיר כרוכה בידיעת דרכי השירה. נאמר אם כן: "שהגישה לאומנות דורשת קודם כל הבחנה". מובא להלן טקסט של גדול המשוררים של הספרות העברית, ח. נ. ביאליק ונבחן את הדברים לאור הנאמר עד כה. האם טקסט זה שבפנינו שיר הוא?

"צַנַת בִּקְר, צְרִיחַת עוֹרֵב,

הַעִירוֹנִי וְאִיקְצָה

מוֹל הַבֵּית עֵץ הַזֵּית

כֵּן חִבְרָתִי שִׁיר וּפִיט"

(משירי החורף של ביאליק)

ברור לכל, כי שורותיו של ביאליק פותחות שיר, ואילו השורות שאחריהן הן פְּטוּט קצוב ומחורז בלבד. מהו אפוא, ההבדל בין שיר לבין "לא-שיר"?

אריסטו ב"פואטיקה" (אומנות השיר) קבע: "ואפילו היה הירודוטוס כותב את ספרי ההיסטוריה שלו בחרוזים, הם יוסיפו להיות ספרי היסטוריה מחורזים ולא שירה". לא הצד הטכני של עריכת מלים בשורות קצרות ובחרוז, או בצחצוחי לשון מטפוריים קובע את מהות השירה. הרי יש כאלה בתוכנו, וירטואוזים במשחקי מילים ובשליטתם בשפה.

האם כל מה שישרבטו יהווה שיר? (ראה דוד אבידן) לצורות השיריות ולבִּיטויים המטפוריים יש הצדקה אך ורק אם הן חופפות את התוכן המיוחד של השיר, כלומר שהמילים נשענות על חוויה שתוצאתה ביטוי פיוטי ושירי. מזיגה בין שלושת המרכיבים שנושאים את אומנות השירה, ובעצם כל אומנות אחרת ובמדיום אחר.

נסכם ונאמר: השיר הספרותי שאליו מכוונים הדברים, ממוזג בתוכו לא רק רעיון ומסר (מחשבה) שבאים כתוצאה מהחוויה, אלא בהכרח גם את האלמנטים של הרגש והדמיון. ואלה אינם יכולים לבוא לידי ביטוי, אלא רק ביכולת הביטוי הנשגב של החוויה בצורתם של כל אותם אמצעים ספרותיים-שיריים כמו המטפורה והדימוי, ההשאלה לכל צורותיה וביטוייה, איזכורים וארמזים, קונוטציות והקשרים כאלו ואחרים. בלי הכלים האלה בתוספת יכולת ההבחנה של ליכודיות בין כל מרכיבי הטקסט הספרותי לידי נושא אחד, קשה יהיה להבחין מהו שיר ומהי גראפומניה. מהי אומנות הספרות והשירה ומהי שרלטניות.